

BOUWGESCHIEDENIS VAN HET KERKCOMPLEX ONZE LIEVE VROUW TEN HEMELOPNEMING IN RENKUM VAN DE ARCHITECTEN JOSEPH EN PIERRE CUYPERS

Een onderzoek naar het ontwerpproces van Joseph en Pierre Cuypers voor het kerkcomplex Onze Lieve Vrouw Ten Hemelopneming in Renkum. Dit is de basis voor de redengevend beschrijving met waardebeoordeling ten behoeve van de aanvraag tot plaatsing van kerk, pastorie, lijkenhuisje en monument op het priestergraf op de gemeentelijke monumentenlijst van Renkum door het Cuypersgenootschap.

Joseph en Pierre Cuypers in het kort

Na vroege jeugd jaren in Roermond verhuisde Joseph op vierjarige leeftijd in 1865 met zijn vader, de beroemde P.J.H. (Pierre sr) Cuypers, mee naar Amsterdam. Zijn opleiding genoot hij in Rolduc te Kerkrade en aan de Polytechnische School te Delft, waar hij afstudeerde als bouwkundig en civiel ingenieur.¹ Na beëindiging van zijn studie in 1883 trad hij in 1885 bij zijn vader in dienst. In 1890 werkte hij aan de eerste van zijn ongeveer 150 kerkontwerpen, de kerk H. Urbanus in Nes aan de Amstel. Pierre sr. en Joseph en later ook Jan Stuyt verenigden zich 1899 als compagnons, maar Joseph kreeg daarvoor al de opdracht zijn Opus Magnus te bouwen, de Nieuwe Bavo in Haarlem.² Na een vruchtbare periode waarin talloze kerken, scholen en instituten tot stand kwamen, trad Jan Stuyt uit de vennootschap en vestigde zich als zelfstandig architect. De verhouding tussen Jan Stuyt en Joseph Cuypers bleef uitstekend tot het overlijden van Stuyt in 1934. Joseph verhuisde in 1915 van Amsterdam naar Roermond. Vanaf 1920 werd zoon Pierre, geboren 1891, medecompagnon. Pierre leidde het kantoor in Amsterdam, Joseph dat in Roermond.³ Pierre sr. overleed in 1921, waarna Joseph en Pierre jr. de uiterst productieve vennootschap samen voortzetten. Zij bouwden vanaf 1921 alleen al 35 kerken, verspreid door het hele land.⁴ Joseph overleed in Meerssen in 1949, waarna Pierre het architectenbureau voortzette onder de naam van 'ir. Joseph en Pierre Cuypers, architecten BNA'. Hij ontwierp ook kerken zonder de medewerking van Joseph, zoals de kerk H. Agatha in Zandvoort, de kerk H. Franciscus in Wolvega en de uitbreiding van de kerk H. Stefanus in Stevensweert. Pierre bleef doorwerken tot op hoge leeftijd en overleed in 1982 in Amsterdam.⁵

1. Eerdere kerken en het ontstaan van een zelfstandige parochie

Omstreeks het jaar duizend was er sprake van een eerste kapel in Renkum op Harten. Later stond er een kerk aan Onder de Bomen in het centrum van de middeleeuwse parochie. Na de reformatie in 1580 kwam deze kerk in protestantse handen, hetgeen het einde van de parochie betekende. Deze werd in 1864 afgebroken, maar een foto toont een romaanse toren en een gotisch schip. Van het in Renkum in de vijftiende eeuw gestichte klooster Onze Lieve Vrouw resteren nog de fundamenteën onder de Rijksweg Arnhem-Wageningen. Een veertiende eeuws Mariabeeld uit dit klooster is wel overgeleverd en speelde in de recente geschiedenis van de kerk een belangrijke rol.

Na de reformatie steunde de Heer van Doorwerth en later de bewoners van Kasteel Grunsfoort de overgebleven katholieke gelovigen door onderdak te bieden. In 1726 telde deze gemeenschap 250 communicanten in de streek rond Renkum. Door de verkoop van Kasteel Grunsfoort aan een niet-katholieke familie moesten de katholieken omzien naar een andere ruimte. In de jaren daarna werd Renkum een bij-statie van Wageningen en ontstonden kleine zelfstandige kerken.

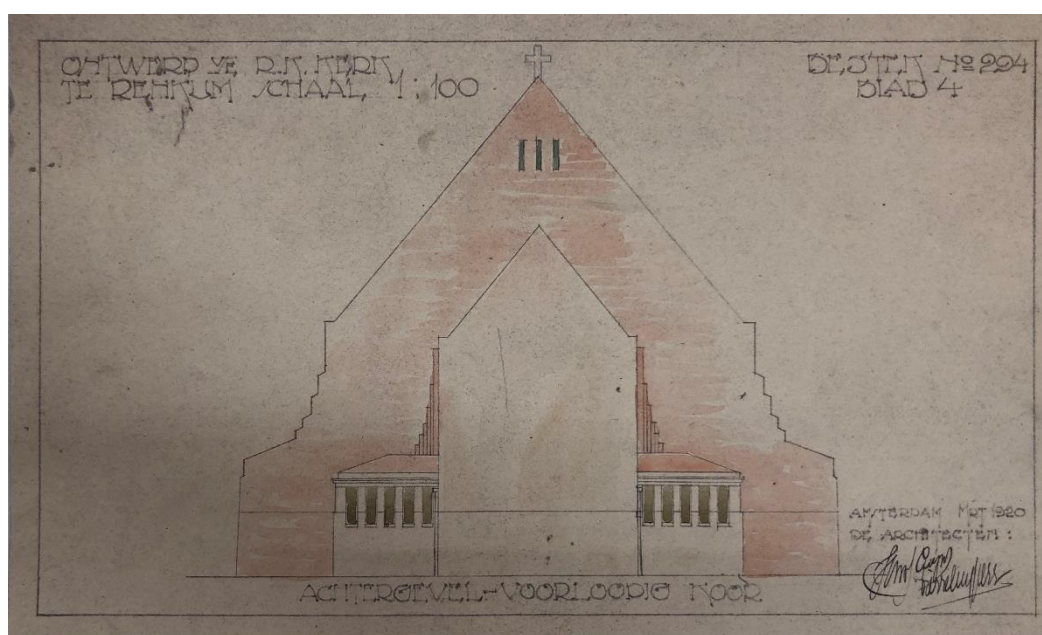
Vanaf 1837 probeerden de katholieken in Renkum een kerkgebouw tot stand te brengen met subsidie van koning Willem I. Deze kwam gereed in 1839 in Waterstaatsstijl aan de noordzijde van de Dorpsstraat. De kerk werd toegewijd aan Maria ten Hemelopneming. In 1875 werd Renkum afgescheiden van Wageningen en weer een zelfstandige parochie. In de jaren daarna werd de kerk uitgebreid met een nieuw priesterkoor naar ontwerp van Alfred Tepe. Door het groeiende aantal gelovigen werd de kerk eind van die eeuw te klein en ontstond behoefte aan groter gebouw.⁶

Afbeelding 1. De Waterstaatskerk uit 1839 gebouwd in opdracht van pastoor Joannes Antonius Taabe, gebouwd door meester-timmerman Willem Offenberg. Herkomst en jaartal niet bekend.

2. De eerste ontwerpfase

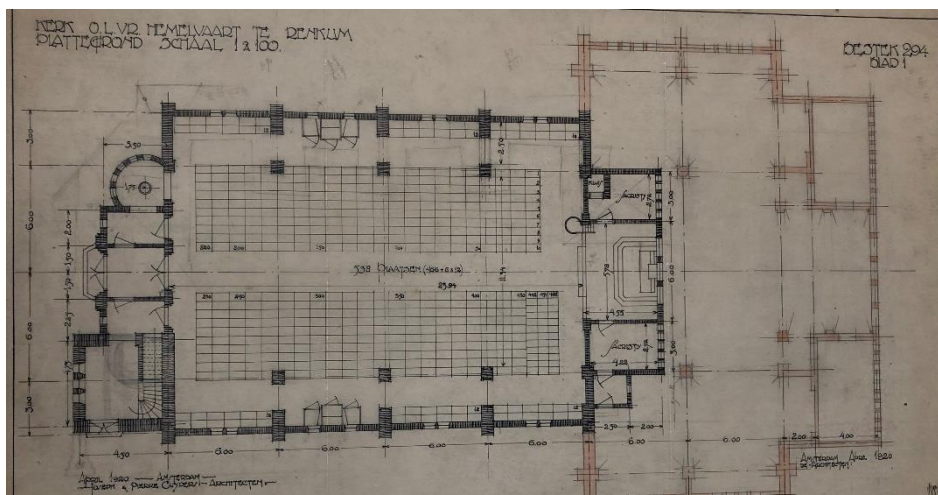
Het streven naar een nieuwe kerk kreeg vaste vorm na de benoeming van pastoor U.J.H. Wolters door de aankoop van Villa Lemgo aan de Utrechtseweg in 1917, gevolgd door de verwerving van het naastgelegen woonhuis van smid H. Jansen en de Villa Ewilca in 1920.⁷ Hiermee kwam een aanzienlijke locatie voor een katholiek complex beschikbaar. In 1920 startte het ontwerpproces, toen pastoor Wolters aan niet verder aangeduide architecten een prijsopgave vroeg voor de bouw van een eenvoudige maar solide kerk. De door hen gehanteerde prijzen gingen echter ver uit boven de beschikbare middelen, zodat hij terecht kwam bij Joseph Cuypers en hem een voorlopig ontwerp vroeg.⁸ Het is niet duidelijk niet hoe de pastoor bij Joseph Cuypers terecht kwam. Mogelijk heeft de architect bij hem geacquireerd of hebben publicaties of ervaringen met een van de vele andere kerken van Joseph hem daartoe gebracht. Uit maart en april 1920 dateren een ingekleurde tekening van de achtergevel en van de eerste plattegronden met basilicale opzet met 500 plaatsen, die aan de kant van het rechthoekige priesterkoor kan worden uitgebreid tot 900 zitplaatsen.

Afbeelding 2. Ingekleurd ontwerp achtergevel uit maart 1920, getekend door Joseph en Pierre Cuypers.

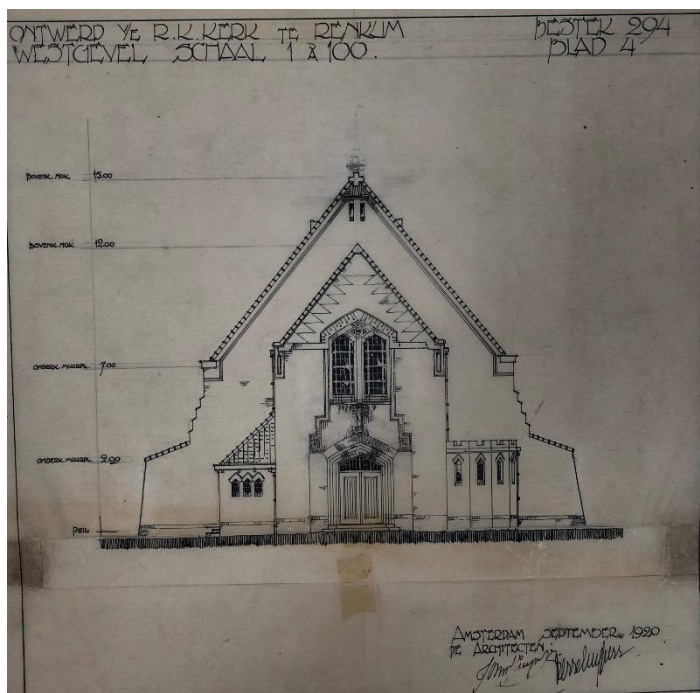
Het ontwerp bestaat uit een breed middenschip, waardoor alle bezoekers vrij zicht hebben op het altaar, met zijbeuken als verkeersruimten. Bij de ingang bevindt zich een doopkapel en aan de andere zijde een toren. De uitbreiding kan plaatsvinden door achter het bestaande priesterkoor een diep en transept over twee traveeën toe te voegen met een breder rechthoekig nieuw priesterkoor met aan weerszijden sacristie en gerfkamer. Snel na ontvangst bekeek het bestuur dit ontwerp en constateerde dat, gezien de hoge bouwkosten, geen nadere eisen mogelijk waren. Wel vroegen ze om een groter priesterkoor en sacristie en er moest een klok kunnen worden geluid. Ook vond men het nodig fundamenteën aan te brengen voor één of twee torens. Tijdens een vergadering in mei constateerde het kerkbestuur dat de aartsbisschop toestemming had gegeven voor een lening van fl.70.000 en ging men akkoord met de afmetingen van koor en sacristie, al blijkt uit latere tekeningen dat die niet zijn gewijzigd. Mogelijk heeft de architect hen overtuigd. Men stelde ook voor de toren midden in de voorgevel te plaatsen en de kerk naast Villa Lemgo te bouwen, om ruimte aan de straatzijde

te houden voor een verenigingsgebouw en men gaf opnieuw aan klokken te willen luiden.⁹ Het kerkbestuur gaf in juli 1920 opdracht voor de bouw van een jongensschool. De architect was nu Pierre Cuypers en niet zijn vader Joseph.

Afbeelding 3. Plattegrond uit april 1920. Herkomst Het Nieuwe Instituut, CUBA (HNI) t554.2.

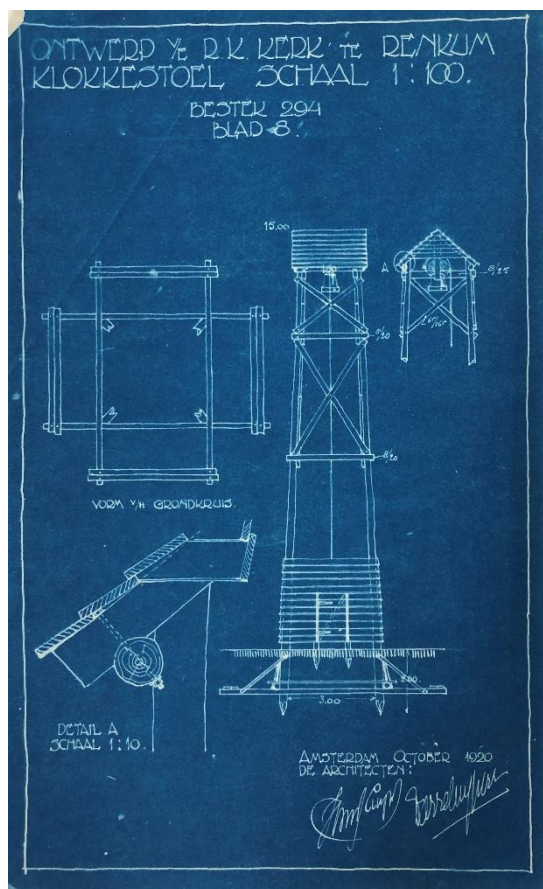
Van september dateert een tweede vrijwel identieke plattegrond, waarbij echter de toren en de doopkapel omgewisseld zijn. De oorspronkelijke wensen voor een groter priesterkoor zijn daarin niet gehonoreerd.¹⁰

Afbeelding 4. Ontwerp voorgevel september 1920, getekend door Joseph en Pierre Cuypers. De doopkapel wordt bekroond door kantelen. Herkomst HNI t554.2.

Wel tekenden de architecten een plan van het terrein, waarin de wensen van het bestuur waren verwerkt.¹¹ Daarnaast kwam een ontwerp van de voorgevel gereed. Later dat jaar bleek dat er grote prijsdalingen konden worden verwacht bij de bouwkosten, waardoor men besloot om die eerst af te wachten. Deze viel samen met de daling van de huizenprijzen en de

grondkosten.¹² De laatste handeling voor de architecten was een ontwerp voor een externe klokkenstoel.

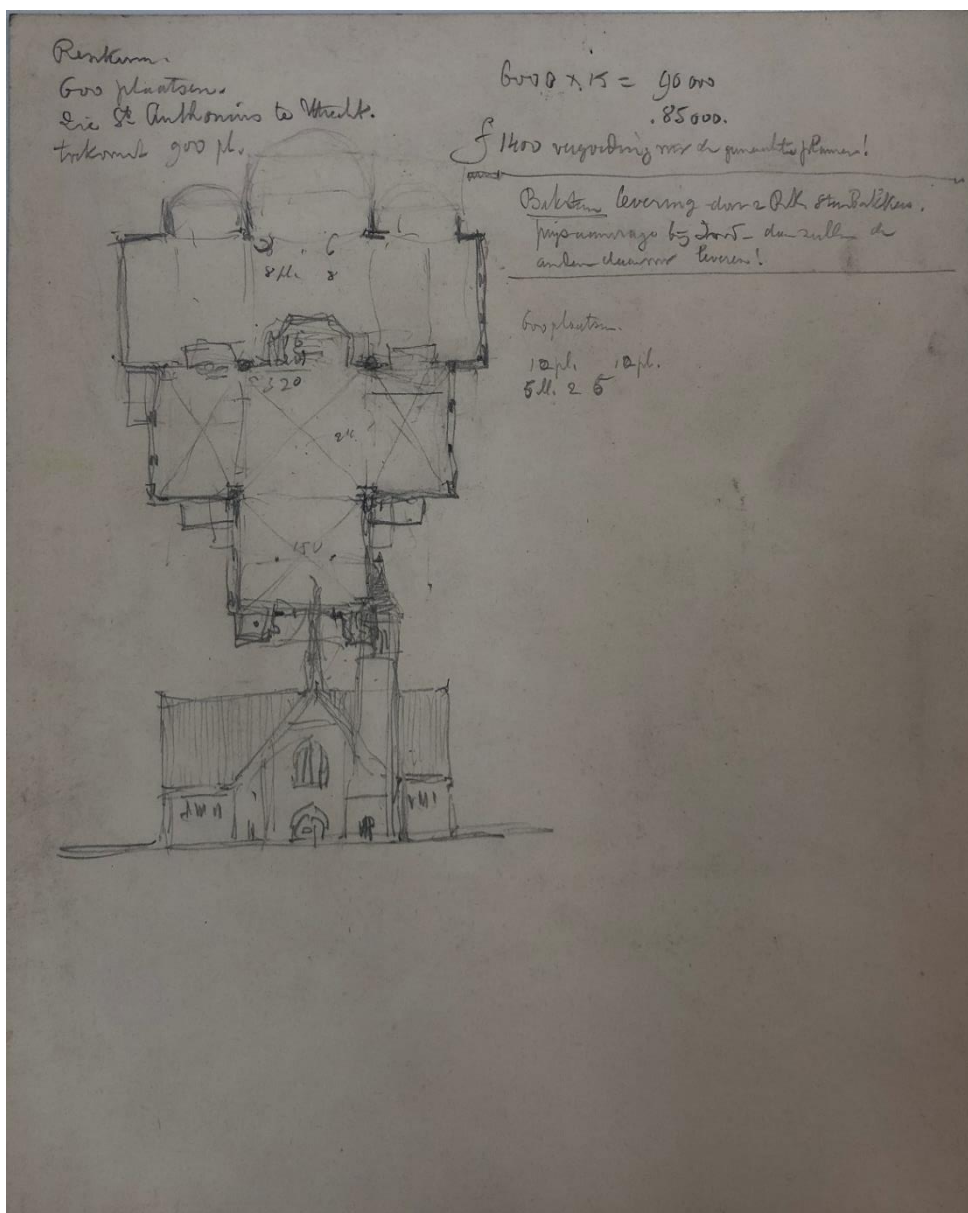

Afbeelding 5. Ontwerp voor een externe klokkenstoel uit oktober 1920, getekend door Joseph en Pierre Cuypers. Herkomst HNI t554.2.

Nog in december van dat jaar besloot het bestuur tot de aankoop van Villa Ewilca van mej. P. Roem voor woonruimte van zusters met een huishoudschool en de aankoop van grond tegenover de villa ter grootte van 6 ha voor een kerkhof. In januari 1921 volgde de mededeling dat de aankoop van beide was geslaagd.¹³

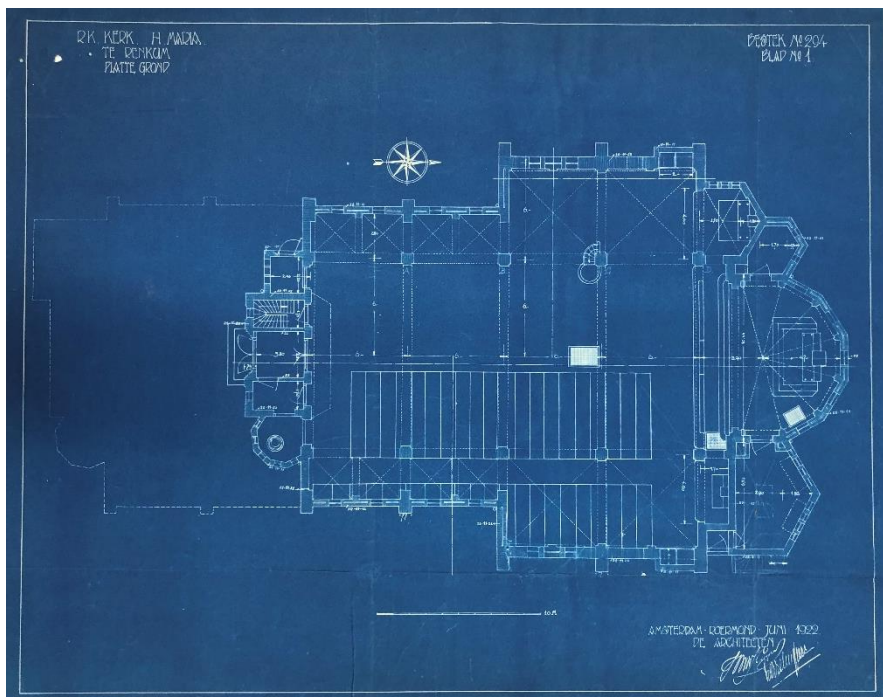
3. De tweede ontwerpfase en bouw kerk en pastorie

In de eerste maanden van 1922 moeten de bouwkosten zodanig zijn gedaald dat kon worden begonnen met een nieuw ontwerp voor dezelfde prijs, maar met een betere kwaliteit. Joseph maakte een schets met een nieuwe plattegrond en de voorgevel met toren. De plattegrond komt overeen met die van de huidige kerk en de uitbreidingsmogelijkheid wordt weergegeven achter het priesterkoor. Op de schets staat een aantal aantekeningen van zijn hand over zijn inspiratie voor het ontwerp en de bouwkosten. Interessant is zijn opmerking 'Zie Sint Antonius te Utrecht'. Deze kerk, die in 1903 werd gerealiseerd naar het ontwerp van Joseph Cuypers en zijn toenmalige venoot Jan Stuyt, maar vertoont weinig overeenkomsten met de schets. Wel komt het bankenplan volledig overeen, bestaande uit twee langgerekte blokken in het middenschip, zodat vanaf vrijwel alle plaatsen volledig zicht is op het altaar. De verkeersruimte in de zijbeuken ontbreekt in Utrecht.

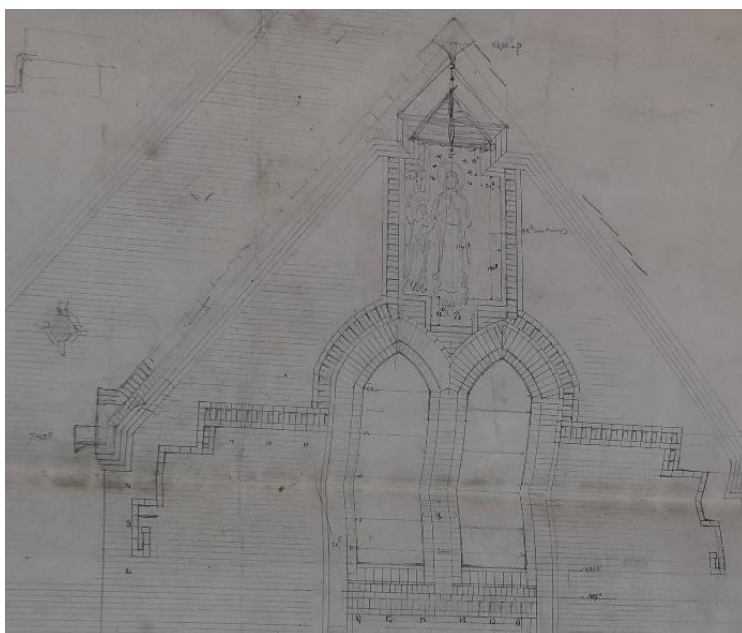
Afbeelding 6. Ongedateerde schets van Joseph Cuypers met voorgevel en plattgerond uit de eerste maanden van 1922. Aantekeningen van Joseph dat hij fl. 1.400 vergoeding wilde hebben voor de eerder gemaakte tekeningen en dat twee katholiek steenbakkers de bakstenen moesten leveren, tenzij ze te duur waren. De uitbreidingsmogelijkheid is hier nog aan de zijde van het priesterkoor. Herkomt HNI, t554.2.

In maart besloot het kerkbestuur de kerk zodanig te situeren dat er links ruimte zou zijn voor de pastorie en rechts een verenigingsgebouw op de plaats van Villa Lemgo. In overleg met Joseph bepaalde men ook geen publieke aanbesteding te houden, maar een inschrijving onder drie aannemers.¹⁴ In de periode daarna kwam het ontwerpproces opnieuw op gang, nadat er in 1920 voor het eerdere ontwerp ook al veel schetsen en bestektekeningen waren gemaakt. Ook nu werden verschillende varianten gemaakt, die hier niet worden besproken, maar in het Cuypersarchief in Rotterdam zijn bewaard.

Afbeelding 7. In dit nieuwe ontwerp uit 1922 is sprake van een basilicale aanleg met een schip en een transept van elk twee traveeën. De toren is niet meer opgenomen, maar de doopkapel heeft nog dezelfde positie als in 1920. De sacristie is aanzienlijk groter en heeft een tweezijdige afsluiting met flauwe hoeken. Het diepere en veelhoekig afgesloten priesterkoor is ook breder. Naast de kleine gerfkamer is in de kerk ruimte voor een diepe Mariakapel. Getekend Joseph en Pierre. Herkomst HNI, t554.2.

Van alle gevels en doorsneden zijn eveneens de calques bewaard. Als voorbeeld is die van de voorgevel uit juni opgenomen. Hierin ontbreekt nog het Maria-reliëf, waarvoor Joseph in oktober van dat jaar een schets maakte en waarover het bestuur in november besloot.¹⁵

Afbeelding 8. Uitsnede van een tekening van de voorgevel met een schets van Joseph voor een reliëf van Maria ten Hemelopneming, met aan weerszijden twee engelen, waar alleen die links is getekend. In de uitwerking voegde een tekenaar de ander toe. Herkomst HNI, t554.2

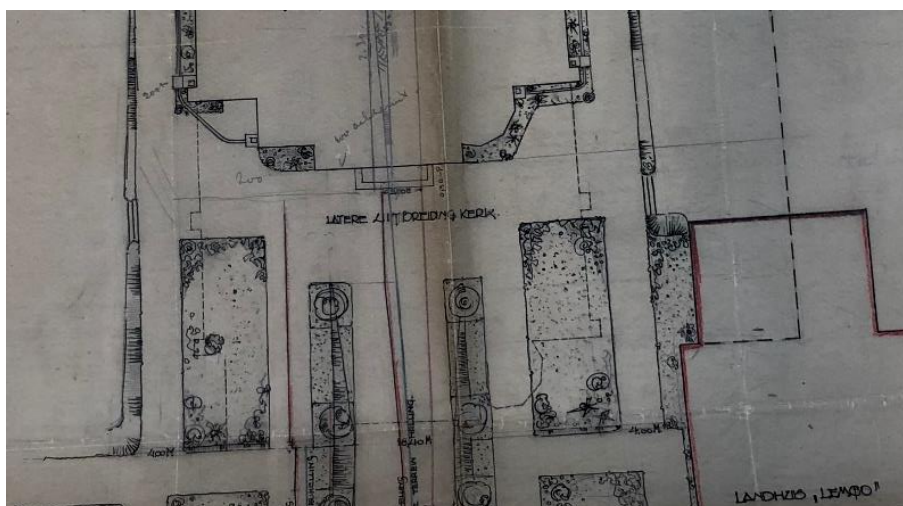

Een groot verschil met 1920 is het ontbreken van een toren, de extra bankenblokken in de toegevoegde transeptarmen, de ruimere opzet van priesterkoor en sacristie en het toepassen van stenen gewelven in plaats van houten. Met name die laatste verandering bepaalt ook nu nog het indrukwekkende karakter van deze relatief bescheiden kerk. Dat alles was mogelijk geworden door de daling van de bouwkosten, want de raming bleef fl. 90.000, waarvoor toestemming werd verkregen voor een extra lening van fl.20.000 bovenop de eerdere van fl.70.000.¹⁶ Ook in de praktijk bleek die raming te kloppen: aannemer G. Nolten won de inschrijving, iets duurder vanwege een post voor het dekken met leien, met een bedrag van fl. 97.650.¹⁷

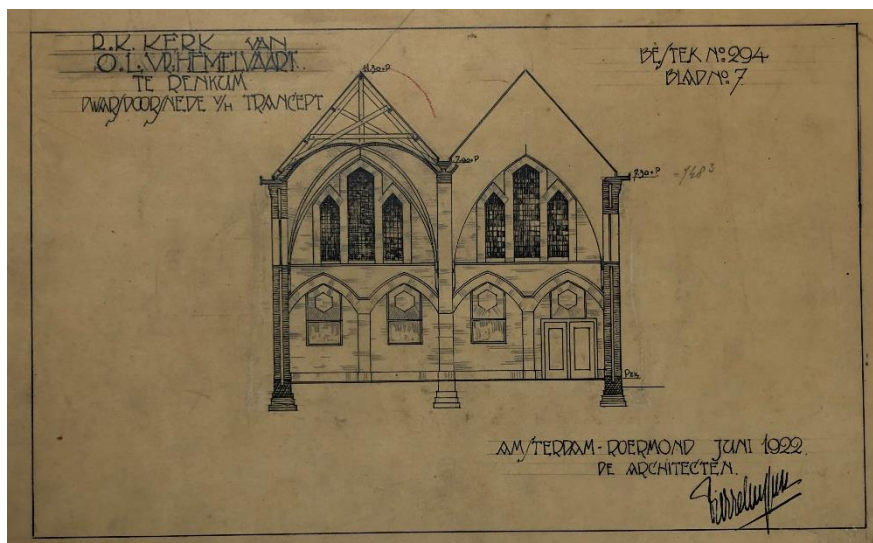
Afbeelding 9. Calque van de voorgevel uit juni 1922, getekend door Joseph en Pierre. Herkomst HNI, t554.2.

Een later optredend verschil is dat de uitbreidingsmogelijkheid van de achterzijde naar de voorzijde verschuift. Een terreinindeling uit juli getuigt daarvan.

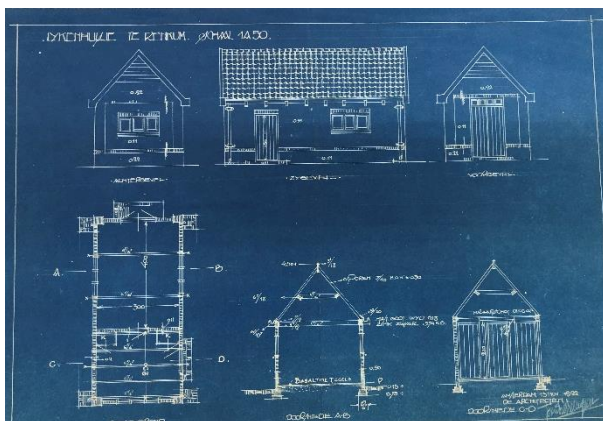
Afbeelding 10. Uitsnede van een ontwerp voor een tuin aan de voorzijde van de kerk. In een dunne lijn in het verlengde van het schip is een toekomstige uitbreiding met een twee traveeën en de verplaatsing van de doopkapel aangegeven. Herkomst HNI, t554.1

De calque met een langdoorsnede over het transept geeft een indruk van de indeling van de transeptwanden.

Afbeelding 11. Langdoorsnede over het transept met zicht op een transeptwand met een biechtstoel en kruiswegstaties onder drielichten. In juni 1922 ondertekend door Pierre, maar voor wat betreft de hoogtemaat gecorrigeerd door Joseph. Herkomst HNI, t554.2

Tussendoor kreeg de architect de opdracht om ook het ontwerp voor een lijkenhuisje op de nieuwe begraafplaats te leveren. De calque, ondertekend door Pierre, is bewaard gebleven en het huisje is grotendeels overeenkomstig het ontwerp uitgevoerd.

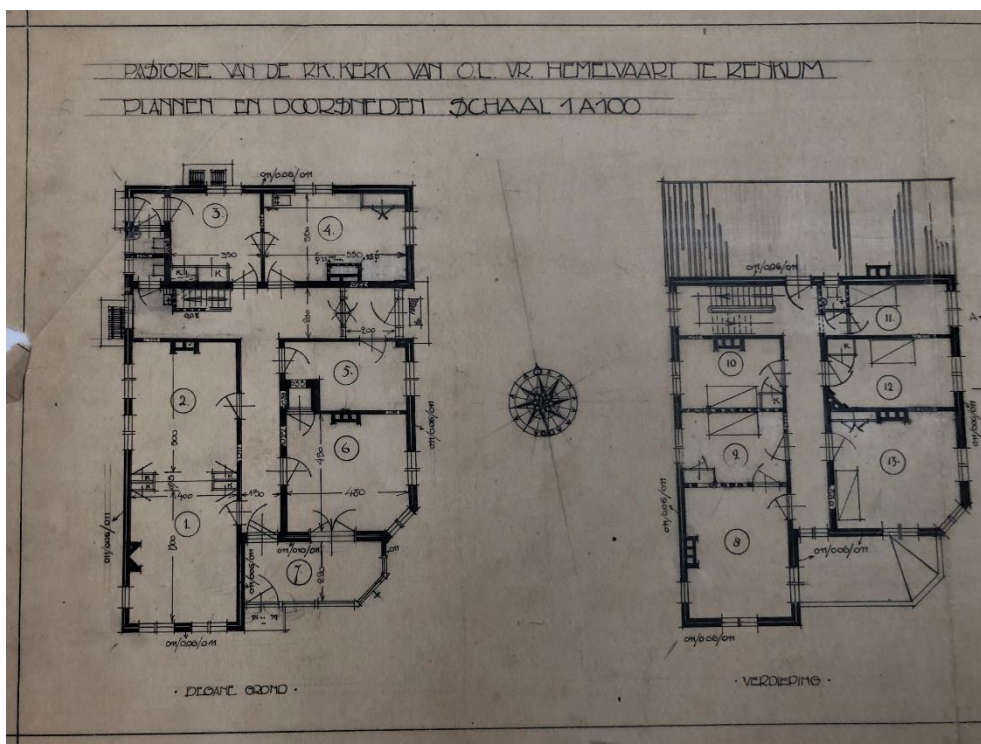
Afbeelding 12a. Calque lijkenhuisje. Herkomst HNI t554

Afbeelding 12b. Huidige situatie lijkenhuisje

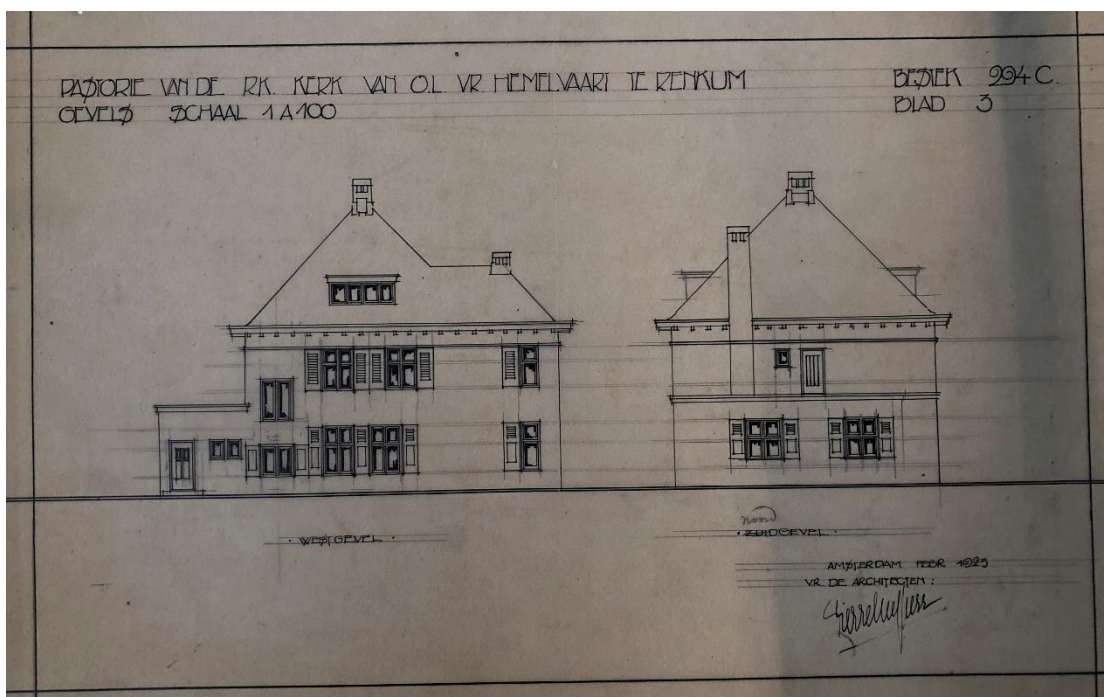
4. Pastorie

In november begon de discussie over de bouw van de pastorie met de vraag of daar voorlopig Villa Lemgo voor kon worden gebruikt. Hoewel de pastoor graag een nieuwe pastorie wilde, en bereid was daarvoor een lening te verstrekken, werd de besluitvorming aangehouden.¹⁸ Twee dagen later werden nieuwe banken besteld, omdat de oude te smal waren, en op voorspraak van de vicaris-generaal besloot men toch tot de bouw van de pastorie. De architecten ontwierpen die begin 1923, waarna de bouw snel kon beginnen. De pastoor kreeg op deze wijze toch zijn zin.¹⁹

Afbeelding 13. Plattegrond met een ruime zaal en een grote kamer-en-suite op de begane grond en een balkon of plat dak boven die kamer op de eerste verdieping. Dat balkon is later als woonruimte in gebruik genomen. Herkomst NHI, t.554.2

Het ontwerp laat een ruime opzet zien in traditionele stijl met de in die tijd gebruikelijke zaal voor representatieve doeleinden. Het traditionele effect wordt versterkt door bij de ramen blinden toe te passen. De bouw werd in maart 1923 gegund.²⁰

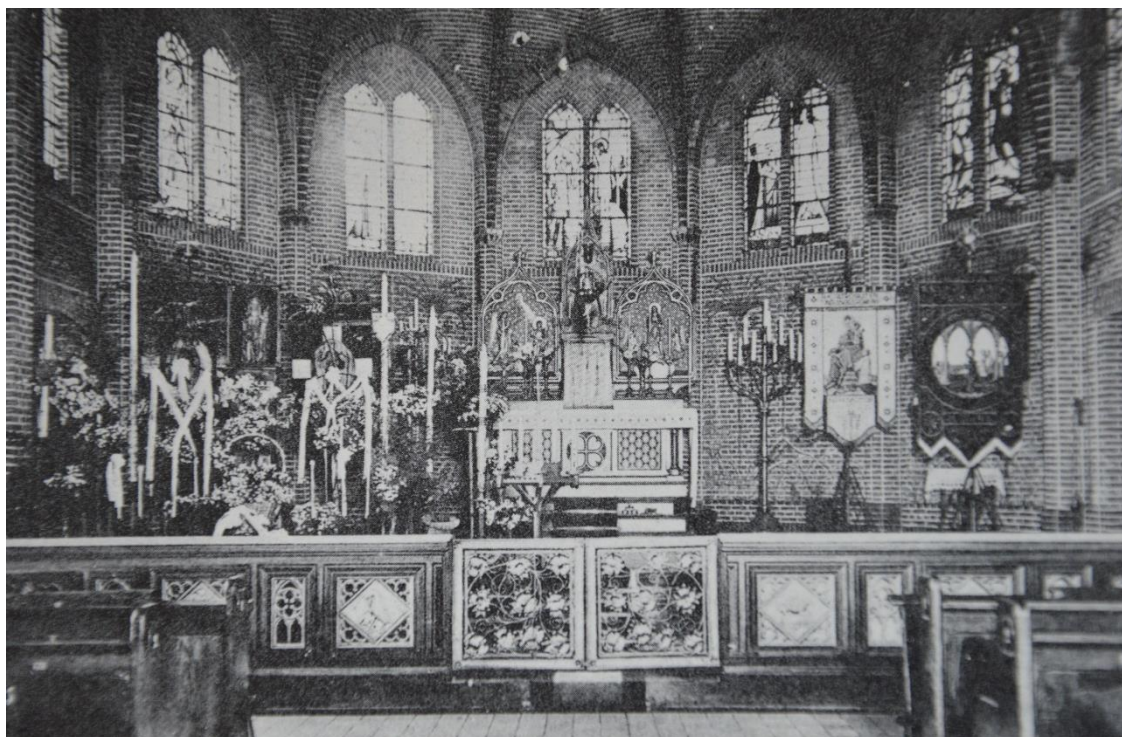
Afbeelding 14. Ontwerp pastorie uit februari 1923. Getekend door Pierre, maar gecorrigeerd door Joseph. Herkomst HNI, t554.2

5. Ingebruikname van de kerk

Al in 1923, er kon vanwege een zachte winter worden doorgebouwd, werd de kerk in gebruik genomen. Op 2 mei 1923 bracht men het Angelusklokje naar de nieuwe kerk over. Daarbij bleek dat het om een klokje ging uit 1839 van de gieterij van Petit en Fritsen. Dit werd gevolgd door het oude orgel. Op 11 september 1923, juist een jaar na de eerste spade, consacreerde mgr. Henricus van de Wetering de kerk en droeg een pontificale mis op. Ook werden de relieken van de HH. Candidus en Valentinus in het altaar aangebracht. De plechtigheden dat jaar werden afgesloten met het in processie overbrengen van het H. Sacrament van oude naar de nieuwe kerk op 6 oktober en de plechtige inzegening van de kruisweg op 14 oktober. Op 21 oktober wijdde de pastoor het nieuwe kerkhof in. Van alles werden officiële documenten in het archief gedeponereerd.²¹ Daarna kon de oude kerk worden gesloopt, waarvan de afkomende materialen al op voorhand voor fl.3.500 waren verkocht.²² Het kerkbestuur kon op 20 oktober met voldoening terugkijken op een veelbewogen jaar.

6. Inrichting

Inmiddels waren de ramen voorzien van glas-in-lood door het bekende atelier Nicolas in Roermond.²³ Van oude foto's is af te leiden dat de vensters van het priesterkoor in paren waren gevuld met afbeeldingen van heiligen. De twee keer drie mogelijkheden aan weerszijden van het midden zouden dan geschikt geweest kunnen zijn voor de twaalf apostelen. De overige ramen in transept en schip waren waarschijnlijk niet figuratief.

Afbeelding 15. De oude ramen uit het atelier Nicolas in Roermond, die in de oorlog verloren zijn gegaan. Foto van voor 1944. Herkomst onbekend.

De kruiswegstaties van het atelier Hendrik van der Geld nemen een bijzondere positie in. Het is duidelijk dat zij niet uit de bouwtijd zijn, maar van ongeveer vijftig jaar eerder. Dat komt overeen met de periode waarin de oude kerk zijn neogotische interieur kreeg, zodat het waarschijnlijk is ze daar vandaan komen. Een oude foto bevestigt dat. Mogelijk waren parochianen of de pastoor gehecht aan de staties en vonden ze het geen bezwaar dat hun neogotische stijl toen al uit de mode was.

Afbeelding 16. Opname van het interieur van de oude kerk na het aanbrengen van het neogotische priesterkoor van Alfred Tepe en de staties van Hendrik van der Geld. Herkomst onbekend.

De beschikbaarheid van de staties in de ontwerpfase gaf Joseph de gelegenheid deze te integreren in het ontwerp van de wanden. Zeker in het schip loste hij dat op een bijzondere wijze op door te kiezen voor lichtgekleurde staande muurvlakken die aan de bovenzijde de spaarbogen volgen. In het bovenste deel is een zeshoekig venster, of in het transept een soortgelijke nis, en in de onderste zone de staties opgenomen. Hoewel hij vaker het aanbrengen van staties in de ontwerpfase meenam, zoals bijvoorbeeld in de kerk Sint Jacob van Joseph Cuypers en Jan Stuyt, is deze volledig in de architectuur opgenomen oplossing zeldzaam. Ze onderscheiden zich daarmee van de staties die als schilderijen aan de wand hangen.

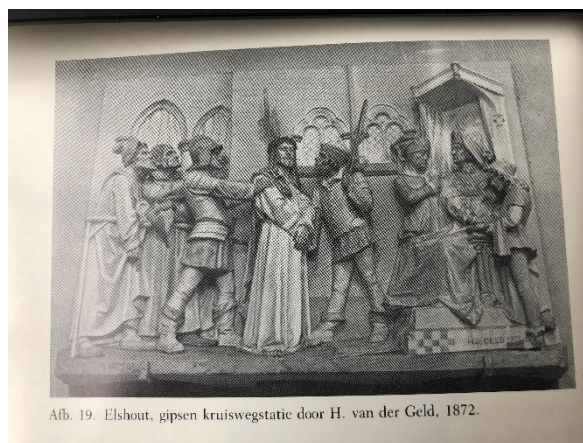
Afbeelding 16a. Detail van foto 17 waaruit duidelijk wordt dat de kwaliteit van de staties uit het atelier van Hendrik van der Geld zeer hoog is. Foto Gerrit van den Berg.

De afbeelding van een statie in de kerk van Elshout (rechts) vertoont grote overeenkomsten met die in Renkum.²⁶ Die zijn te vinden in de architectuur van de achtergrond, de groepering van personen en de middeleeuws aandoende mutsen.

Afbeeldingen 17 en 18. De kruisstaties uit het atelier Hendrik van der Geld zijn al tijdens met ontwerp ingepast. In de transeptarmen is boven de staties een blind venster en in het schip vensters met eenvoudig klas-in lood.

Het atelier van Henrik van der Geld (1838-19140 in 's-Hertogenbosch was met name in Noord-Brabant en Noord-Limburg toonaangevend in de tweede helft van de negentiende eeuw, waar het kerken volledig inrichtte.²⁴ Een topstuk is het eikenhouten hoogaltaar van de kerk H. Martinus in Cuyk, bedoel voor de Kathedraal Sint Jan.²⁵ Maar het was ook bekend vanwege het rijke aanbod van kruiswegstaties in hout of steen, maar meestal in gips.

Afb. 19. Elshout, gipsen kruiswegstatie door H. van der Geld, 1872.

Het is vooral het atelier Cuypers en Co dat de overige inventaris heeft geleverd. Hiervan zijn de afbeeldingen van altaren en heiligenbeelden bewaard gebleven. De biechtstoelen zijn ingebouwd en dus meegenomen bij de bouw. Van de banken is de ontwerper niet vastgelegd, maar vanwege de bestelling bij de firma Wed. W. Stemker-Köster in Nijmegen tijdens de bouw van de kerk in november 1922, ligt het voor de hand dat Joseph of Pierre daaraan heeft bijgedragen.²⁷ Voor het Jozefaltaar en Maria-altaar heeft Cuypers en Co inderdaad ontwerpen geleverd. Op afbeelding 23 is zichtbaar dat beide zijn geplaatst. Later is het Jozefaltaar verloren gegaan door het aanbrengen van een deur op de plaats van het altaar en het Maria-altaar is vanwege het in 1928 geplaatste middeleeuwse beeld Maria van Renkum aangepast. Het hoofdaltaar uit de bouwtijd is bij een latere modernisering onherkenbaar gewijzigd. Veel aandacht is besteed aan de bouw van een preekstoel door Cuypers en Co met trap en basis in baksteen en een houten kuip met aan de vier zijden panelen met voorstellingen van de evangelisten. Het houten klankbord was vijfzijdig. Op de trap is een leuning bevestigd, waarschijnlijk in smeedijzer met een messing handrail. Deze preekstoel is bij de modernisering van de kerk verloren gegaan, maar de vier evangelisten hebben een plaats gekregen in de twee ambo's links en rechts van het altaar. Wel bewaard gebleven zijn alle beelden, waarvan de eerste uit de bouwtijd dateren en de laatste uit 1954. Omdat ze steeds bij Cuypers en Co zijn besteld geven ze een zeldzaam compleet overzicht van de kunstproductie bij dit atelier

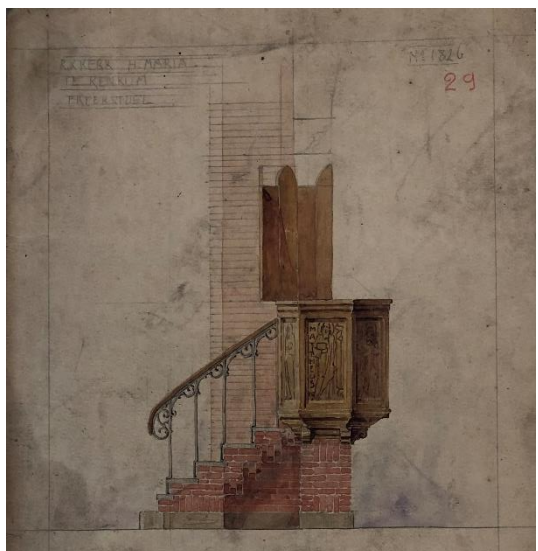
van 1923 tot 1954. In bijlage 1 is een overzicht van deze beelden opgenomen. Daarin is ook zichtbaar dat alleen het beeld van het Heilig Hart van Jezus waarschijnlijk uit een eerdere periode afkomstig is. In deze kerk kan aan de meeste beelden een datering worden verbonden door het noteren van de schenking in het Memoriale of de weergave in de ontwerpen uit de begintijd. Van drie beelden is dat niet bekend.

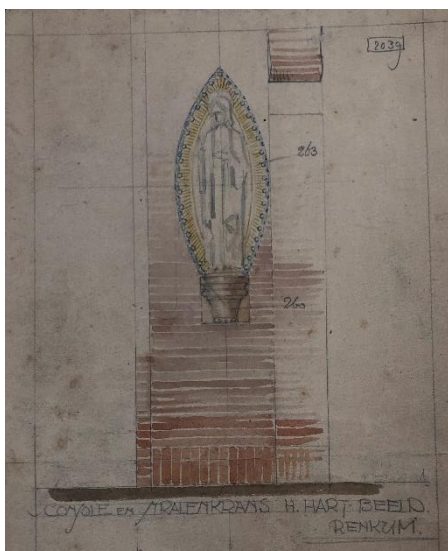
Afbeelding 19. Ontwerp voor het Jozefaltaar

Afbeelding 20. Ontwerp voor het Maria-altaar

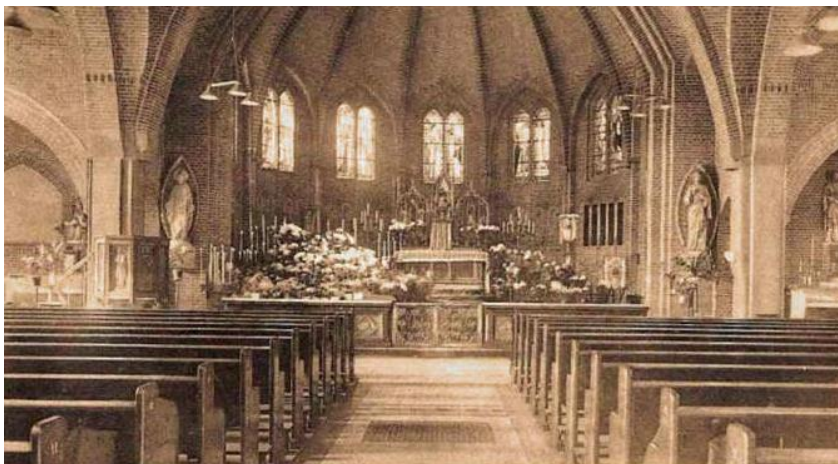
Afbeelding 21. Ontwerp voor de preekstoel

Afbeelding 22. Ontwerp H. Hart met mandorla

Herkomst van deze vier bovenstaande afbeeldingen HNI t554.3

Vergelijking tussen de beelden op de onderstaande foto van voor de Tweede Wereldoorlog en de huidige situatie toont dat het beeld van het H. Hart, maar dan zonder mandorla, nog op dezelfde plaats staat. Het Mariabeeld links van het altaar is vervangen door de huidige Sint Jozef. Het beeld op het toenmalige Sint Jozefaltaar is niet meer aanwezig. Mogelijk is het met het verwijderen van het Jozefaltaar in de zestiger jaren opgeruimd.

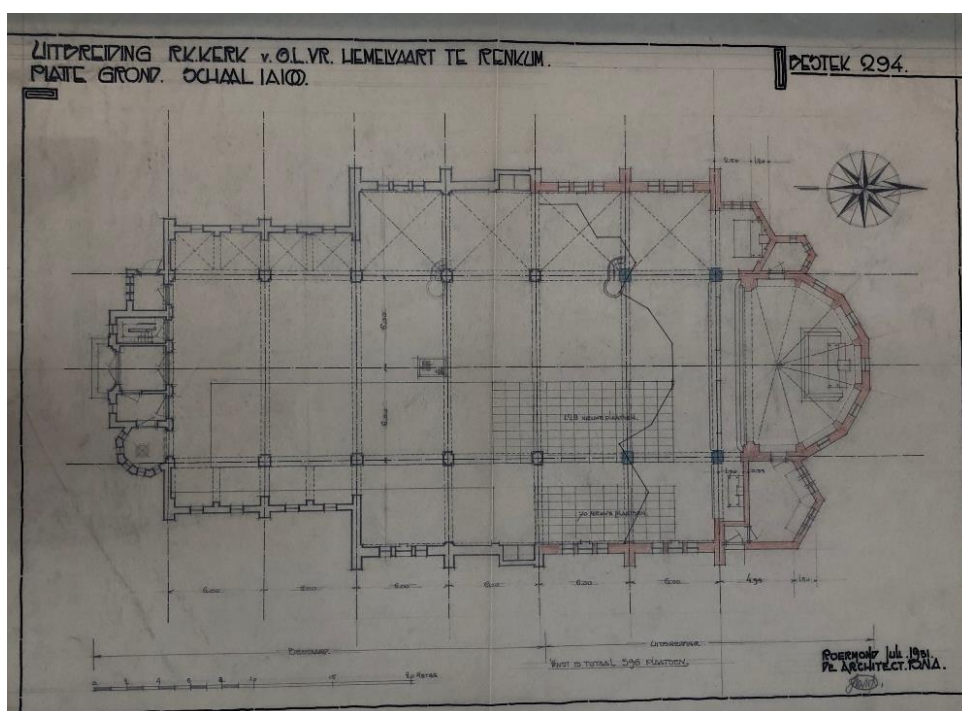

Afbeelding 23. Interieur voor de Tweede Wereldoorlog. De voor de zijaltaren ontworpen wanddecoraties zijn niet gerealiseerd. De beelden links en rechts hebben nog hun door Cuypers en Co ontworpen mandorla's.
Herkomst: prentbriefkaart, particuliere collectie.

In deze bouwgeschiedenis is het niet nodig de herkomst van het belangrijke middeleeuwse beeld van Maria van Renkum weer te geven, omdat daar in de uitgave over de geschiedenis van de parochie uit 1975 al voldoende op in wordt gegaan. Wel blijkt uit het formaat van de Mariakapel dat de verering voor deze heilige een belangrijke factor was in het ontwerp van de kerk. De verblijfplaats van dit beeld was in de bouwtijd bekend en men deed al pogingen het te verkrijgen, omdat men wist dat het in 1905 was verkocht aan kunstverzamelaar J.B. van Stolk in Huis ter Heide. Het duurde echter tot 1928 voordat het, door tussenkomst van Jan Eloy Brom, werd aangekocht en de huidige ereplaats kon innemen.

7. Ontwerp voor uitbreiding in 1931

Hoewel er in het notulenboek en in het Memoriale niet over wordt geschreven, en de correspondentie uit die tijd in het parochiearchief ontbreekt, is in het Cuypersarchief wel een ontwerp voor een uitbreiding van de kerk uit 1931 aanwezig.

Afbeelding 24. Ontwerp voor een uitbreiding uit juli 1931, vervaardigd te Roermond en getekend door Joseph. Herkomst HNI t554.2

Opvallend is dat de bouwmeester nu toch weer koos voor een uitbreiding bij het priesterkoor en niet aan de voorzijde, zoals aangegeven op afbeelding 10. Mogelijk gaf de inmiddels gebouwde pastorie met tuin daartoe aanleiding. Er worden twee traveeën aan het transept toegevoegd en het verplaatste priesterkoor is flink groter. Het is duidelijk dat deze uitbreiding niet is gerealiseerd.

8. Wederopbouw

In de nadagen van de Tweede Wereldoorlog werd veel schade toegebracht aan kerk en pastorie. De ingangspartij links van het midden was vrijwel geheel verwoest, er zaten gaten in de voorgevel en de gewelven en het Mariareliëf was ernstig beschadigd. Het herstel van het casco voerde men in de eerste jaren na de oorlog uit en het reliëf in de voorgevel werd gewijzigd vervangen met een soberder versie van van Maria ten Hemelopneming.

Afbeelding 25. Schade aan de kerk na de Tweede Wereldoorlog. Herkomst onbekend. Datering 1944-1947

Meer tijd kostte het om de vernielde ramen en het orgel te vervangen. Voor de financiering van de ramen verkocht men het pand Hogenkamp 167-169 en men vroeg offertes aan bij de ateliers Nispen tot Pannerden in Doorwerth en Henrices Kocken in Utrecht. Gekozen werd voor Nispen, waarna men in 1949 vroeg een proefraam te maken en schetsen voor de vensters van het priesterkoor. De opdracht verstrekte het kerkbestuur in juni van dat jaar.²⁸

Afbeelding 26. Ramen uit het atelier van Jhr. Octave Eugene Carel Marie Ignatius van Nispen tot Pannerden (1922-2003).

Van Nispen kreeg zijn opleiding aan Kunstoefening te Arnhem en was een leerling van J.H.E. Schilling (1893-1942). Hij was emailleur, glasschilder, vervaardiger van mozaïek, tekenaar en monumentaal kunstenaar. Een belangrijk werk is het onderstaande Herdenkingsraam Bevrijding 1940-1945 in Wageningen.²⁹

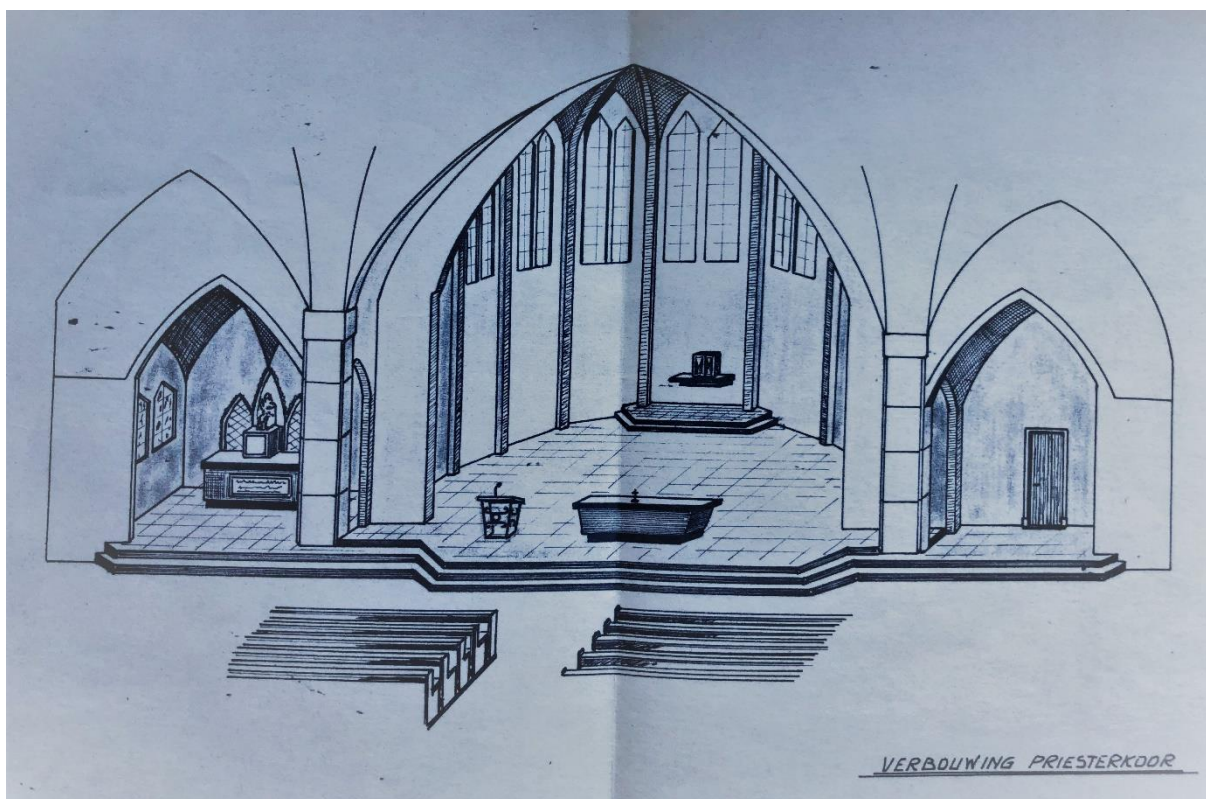
In die jaren werd ook een orgelfonds gevormd om het oude orgel, dat ook in de oorlog was verwoest en nog uit de oude kerk afkomstig, te kunnen vervangen. Voor een nieuwe orgel vroeg men advies aan dr. P.J. de Bruin, voorzitter orgelraad.³⁰

Dat orgelfonds had succes, want al in 1950 verscheen er een artikel in de krant dat op 31 maart een orgel van de firma Verschuieren in gebruik was genomen met twee klavieren, 12 stemmen en 776 pijpen op advies van dr. P.J. de Bruyn. Het was geschreven door W. v.d. Born, organist Nederlands-hervormde kerk en verscheen in de Veluwe Post.³¹ Al eerder was besloten het hoofdaltaar te vernieuwen, waarschijnlijk eveneens na oorlogsschade.³² In samenhang daarmee konden in 1950 een nieuw kruis en een thabor, een verhoging voor de monstrans, van het atelier Van Rosmalen in Nijmegen in gebruik worden genomen. Gezien de toegepaste

stijl is het aannemelijk dat het kruis ook nu nog op het in de zestiger jaren vernieuwde altaar staat. Het tabernakel is waarschijnlijk afkomstig van het altaar uit de bouwtijd. Het heeft dezelfde afmetingen als die achter een gordijn op afbeelding 23.³³

In 1948 werd een collecte gehouden voor een monument op het priestergraf. Ook de begraafplaats had in de oorlog veel schade opgelopen, zodat het lijkenhuisje en het hek al eerder ingrijpend waren hersteld. Het priestergraf kwam als laatste aan de beurt.³⁴ Daarmee was de oorlogsschade, waarvoor van het Rijk ook een schadevergoeding was ontvangen, hersteld.

Vanwege de nieuwe liturgie besloot men in 1966 als laatste ingrijpende verandering het hoofdaltaar te moderniseren en in 1967 vertelde de pastoor dat de financiering van de modernisering van het priesterkoor rond was.³⁵ Daarmee gingen de communiebanken, die deels nog uit de oude kerk afkomstig waren, de preekstoel en het hoofdaltaar verloren.³⁶

Afbeelding 27. Op grotere schaal verspreide tekening van de gewenste situatie op het priesterkoor. Het Maria-altaar met Maria van Renkum is daarop ongewijzigd gebleven en is ook nu nog aanwezig. Het hoofdaltaar heeft meer volume behouden dan hierop aangegeven. Herkomst parochie-archief.

9. Samenvatting en conclusie

Ondanks het ontbreken van het bouwdoosje en de correspondentie uit de periode van onderzoek in het parochiearchief is de bouwgeschiedenis van kerk, pastorie en begraafplaats goed te reconstrueren met het behulp van de tekeningen in Het Nieuwe Instituut, het notulenboek van het kerkbestuur en het Memoriale. Over de onderwijsgebouwen, het vierde belangrijke onderdeel van het toenmalige grote katholieke complex is te weinig onderzoeksmateriaal bewaard gebleven om die mee te nemen in de bouwgeschiedenis.

De bouwgeschiedenis van de kerk is uitzonderlijk in het oeuvre van Joseph en Pierre Cuypers. Vanwege de in 1920-1922 optredende daling van de bouwkosten werd Joseph uitgedaagd in relatief korte tijd zijn ontwerpen aan te passen. Meestal zijn aanpassingen het gevolg van bezuinigingen, maar in dit geval kon het ontwerp kwalitatief juist fors worden verbeterd. Ontwerpprocessen voor andere kerken uit die periode, zoals in Tilburg, Beverwijk, Limbricht, Waarland en Nijmegen, vertonen geen lacune van een jaar tussen bestektekeningen voor een eerste ontwerp en daarna een nieuw begin met een tweede geheel gewijzigd ontwerp.³⁷

Joseph Cuypers liet in dit ontwerpproces zien hoe hij zonder problemen kon inspelen op gewijzigde omstandigheden, door gebruik te maken van flexibel aan te passen plattegronden. Door uit te gaan van een basilicale opzet met een kort schip een relatief lang transept was het mogelijk zowel het transept als het schip te verdubbelen, waardoor zeer veel extra plaatsen of juist minder plaatsen konden worden gerealiseerd. Ook was het daardoor mogelijk uit te breiden in de richting van de Utrechtseweg of juist aan de zijde van het priesterkoor, afhankelijk van de andere gebouwen die op het katholieke complex een plaats kregen.

Met dit bouwproces verkregen de architecten een kerk met aan de buitenzijde een bescheiden en dorps karakter, maar door de stenen gewelven aan de binnenzijde juist een monumentale uitstraling, die paste bij het belang dat de opdrachtgever aan het gebouw hechtte. Niet voor niets konden opdrachtgever en kerkbestuur het geduld opbrengen om het ontwerpproces voor dit doel meer dan een jaar te onderbreken, ondanks de bijna onhoudbare situatie in de veel te kleine oude kerk. Daarbij doet die monumentaliteit niet af aan het optimale gebruik van die ruimte. Vanuit vrijwel alle zitplaatsen is een volledig zicht op het altaar mogelijk - een vereiste dat aan kerken sinds de opkomst van de Liturgische Beweging aan kerken werd gesteld- en is het intieme karakter behouden.

De bouwkundige inpassing van de kruiswegstaties van het atelier Hendrik van der Geld, afkomstig van de oude kerk, is bijzonder geslaagd. Door niet alleen nissen in de wand uit te sparen, maar die nissen ook te combineren met zeshoekige ramen in het schip en soortgelijke blindnissen in het transept, werden de toen toch wat neogotisch aandoende voorstellingen bijna een vanzelfsprekend onderdeel van de architectuur.

Door de bouwkundige aanpassingen in de jaren in de jaren zestig is op het priesterkoor veel van de inrichting uit de bouwtijd verloren gegaan, uitgezonderd het rijk aanwezige koperwerk, het tabernakel en het altaarkruis. Dat geldt niet voor de tombe van het Maria-altaar en het nog complete bestand van beelden uit het atelier Cuypers en Co. Met name dit laatste geeft een uitzonderlijk overzicht van de kunstproductie van dit atelier in de periode 1923-1954.

De in de Tweede Wereldoorlog opgelopen aanzienlijke schade is in korte tijd op een passende wijze hersteld. Het casco is volledig ongewijzigd gebleven, hoewel de schade aan voorgevel, ingangspartij, dak en gewelven aanzienlijk was. Dat betekent dat men na 25 jaar nog steeds veel waardering had voor het ontwerp en het nergens heeft versoberd. Dat laatste is bijvoorbeeld wel gebeurd bij de nabijgelegen kerk H. Bernulphus in Oosterbeek van de architect Alfred Tepe, waar ook sprake was van grote oorlogsschade, maar de toren niet tot de oorspronkelijke hoogte werd herbouwd. De herstellingen geven een goed beeld van de activiteiten die in de omgeving van Arnhem na de Tweede Wereldoorlog nodig waren.

Door het in één keer laten vernieuwen van alle ramen door het atelier Nispen tot Pannerden in Doorwerth geeft de kerk een goed beeld van de kwaliteit van het werk van Jhr. Octave E.C.M.I. van Nispen tot Pannerden, die verbonden was aan de regio en daar ook, in Arnhem, was opgeleid.

Tijdens het ontwerproces is Joseph steeds leidend geweest. Alle eerste schetsen zijn van zijn hand en hij onderhield ook de contacten met de pastoor en het kerkbestuur. Pierre ondertekende vooral in de uitwerkingsfase, maar ook dan bracht zijn vader nog correcties aan. Dat betekent dat hij in die fase de tekeningen van zijn zoon, die toen rond de dertig was, nog controleerde.

Hoewel er in de bouwtijd nog geen zekerheid was over het verkrijgen van het middeleeuwse beeld Maria van Renkum, is in het ontwerp van 1922 wel een grote Mariakapel opgenomen. Het staat ook weergegeven op het ontwerp van het Maria-altaar van Cuypers en Co. Daarmee staat de kerk in de traditie van verering van dit beeld, dat dateert uit de periode voor de reformatie. Men legde men achter het gebouw ook een processiepark aan voor grote groepen pelgrims. De oppervlakte van het katholieke complex bood daarvoor voldoende ruimte.

De aankoop, ontwikkeling en aanleg van het nabijgelegen kerkhof liep parallel met ontwerp en aanleg van de kerk. Bij beide was Joseph Cuypers betrokken. Ook na de Tweede Wereldoorlog was diezelfde parallelliteit er bij het herstel.

BIJLAGE 1. OVERZICHT VAN BEELDEN UIT HET ATELIER VAN CUYPERS EN CO

H. Hart, voor bouwtijd³⁸

H. Jozef, na bouwtijd³⁹

H. Theresia, 1942.⁴⁰

H. Antonius, 1943.

H. Gerardus van Majella, 1953⁴¹

H. Lidwina van Schiedam, 1954

H. Cecilia, 1954⁴²

H. Isidorus, jaartal onbekend

H. Aloysius, jaartal onbekend   H. Willibrordus, jaartal onbekend

De beelden van H. Hart en de H. Jozef aan weerszijden van het altaar staat op sokkel type 1. Die van de H. Theresia en H. Anthonius achterin de staan op sokkel type 2. De overige staan op sokkels die ingebouwd zijn in de pilaren.

¹ A.J.C. van Leeuwen, *Pierre Cuypers, architect 1827-1921*, Zwolle, 2007, p. 287.

² Joseph Cuypers, *Architectura* 12 september 1908. In dit artikel schreef Joseph dat hij 25 jaar eerder het diploma van de Polytechnische School ontving.

³ Van Leeuwen 2007, p. 305.

⁴ Voor een overzicht: www.joseph-cuypers.nl.

⁵ Wikipedia. onder Pierre Cuypers jr.

⁶ De algemene informatie in deze beschrijving is afkomstig van A.B. de Jong en anderen (redactie), *Katholiek Renkum-Heelsum door de eeuwen heen*, 1975.

⁷ Parochie-archief OLV ten Hemelopneming in Renkum, notulenboek kerkbestuur 15-2-1917, 27-2-1917 en memoriale 1920-1922, p.155. Overigens kan uit de inhoud van dit boekje worden opgemaakt, dat al in 1975 het parochie-archief voor wat betreft de onderzoeksperiode 1917-1968 zeer incompleet was. Het bouwdoosje en elke correspondentie ontbreekt. Gelukkig zijn het notulenboek van het kerkbestuur en de Memoriale wel bewaard. Zowel in 1975 en in 2019 is daar gebruik van gemaakt.

⁸ Parochie-archief OLV ten Hemelopneming in Renkum, Memoriale 1920-1922, p.155

⁹ Notulenboek 4-5-1920

¹⁰ Het Nieuwe Instituut Rotterdam CUBA (HNI) t554.2.

¹¹ Terreinindeling, HNI, t554.1.

¹² www.mejudice.nl, huizenprijzen sinds 1870, geraadpleegd op 18-9-2019.

¹³ Notulenboek 1-12-1920 en 2-1-1921.

¹⁴ Ibidem, 8-4-1922.

¹⁵ Ibidem, 5-11-1922.

¹⁶ Ibidem, 5-9-1922.

-
- ¹⁷ Ibidem, 22-8-1922.
¹⁸ Ibidem, 5-11-1922.
¹⁹ Ibidem, 7-11-1922.
²⁰ Ibidem, 29-3-1923
²¹ Memoriale over 1923 p.155.
²² Notulenboek 5-7-1923.
²³ Memoriale over 1923 p.155.
²⁴ Jansen, Van Leeuwen en Vrins, Arbeyd sere voert tot eere, Tilburg 1989, p. 44-49
²⁵ Ibidem, p. 106.
²⁶ Ibidem, p. 52 en 53.
²⁷ Notulenboek 7-11-1922 en Memoriale p. 158.
²⁸ Ibidem, 17-1-1949.
²⁹ Wikipedia, Octave van Nispen tot Pannerden, geraadpleegd op 20-9-2019.
³⁰ Notulenboek 17-1-1949.
³¹ Memoriale 1950, p 170.
³² Notulenboek 5-4-1948.
³³ Ibidem.
³⁴ Notulenboek 9-2-1948.
³⁵ Notulenboek 22-11-1966 en 15-11-1967.
³⁶ Memoriale p. 155.
³⁷ HNI, Tilburg t553, Beverwijk t710, Limbricht t706, Waarland t579 en Nijmegen t719.
³⁸ HNI, t554.3.
³⁹ Ibidem.
⁴⁰ Memoriale, p. 17.
⁴¹ Ibidem, p.170.
⁴² Ibidem.